

pedagogika

I. Kolářová, K. Klímová,
P. Hauser, K. Ondrášková

Český jazyk

pro studující učitelství
1. stupně základní školy

- Přehled současné slovní zásoby
- Slovo tvoření, tvarosloví, skladba – nejnovější tendence
- Zásady správné výslovnosti a kultivovaného vyjadřování

Český jazyk

- Přehled současné slovní zásoby
- Slovo tvoření, tvarosloví, skladba – nejnovější tendence
- Zásady správné výslovnosti a kultivovaného vyjadřování

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

PhDr. Ivana Kolářová, CSc.
PaedDr. Květoslava Klímová, Ph.D.
† prof. PhDr. Přemysl Hauser, CSc.
doc. PhDr. Karla Ondrášková, CSc.

Český jazyk

pro studující učitelství 1. stupně základní školy

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4854. publikaci

Odpovědný redaktor Helena Varšavská
Sazba a zlom Antonín Plicka
Počet stran 296
Vydání 1., 2012
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2012
Cover Photo © fotobanka Allphoto.cz

ISBN 978-80-247-3358-6

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-8068-9 (ve formátu pdf)
ISBN 978-80-247-8069-6 (ve formátu e-pub)

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
1. OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE	11
1.1 Jazyk národní a jeho útvary	11
1.2 Slohové vrstvy	12
1.3 Jazykověda a její disciplíny	12
2. ZVUKOVÁ STRÁNKA JAZYKA	15
2.1 Fonetika (<i>hláskosloví</i>)	15
2.1.1 Historie fonetiky	15
2.1.2 Odvětví fonetiky a metody bádání	15
2.1.3 Využití fonetiky	16
2.1.4 Fonetický přepis	17
2.1.5 Základní fonetické pojmy	19
2.1.6 Klasifikace hlásek	23
2.1.7 Slabika	33
2.2 Fonologie	33
2.2.1 Poměr fonetiky a fonologie	33
2.2.2 Základní fonologické pojmy	34
2.3 Suprasegmentální prvky	35
2.3.1 Slovní přízvuk	35
2.3.2 Větný úsek a intonační centrum	36
2.3.3 Spisovná výslovnost	38
2.4 Grafický zápis zvukové podoby češtiny	42
3. SLOVNÍ ZÁSoba	45
3.1 Slovo – základní jednotka slovní zásoby	45
3.2 Význam slova	45
3.2.1 Jednovýznamovost a mnohovýznamovost	46
3.2.2 Významové vztahy mezi slovy	48
3.3 Složení slovní zásoby	50
3.3.1 Vrstvy ve slovní zásobě	51
3.3.2 Viceslovná pojmenování	55
3.4 Slovníky	58

4. TVOŘENÍ SLOV	59
4.1 Slovtvorný základ a formanty	59
4.2 Slovtvorné způsoby a slovtvorné postupy	60
4.2.1 Odvozování (<i>derivate</i>)	60
4.2.2 Další způsoby tvoření slov	64
4.3 Rozbor slovtvorný a rozbor stavby slova (morfemický)	65
4.3.1 Rozbor slovtvorný	65
4.3.2 Rozbor stavby slova	65
4.4 Slovtvorná soustava	66
4.4.1 Odvozování	66
4.4.2 Skládání	90
4.4.3 Zkracování	92
5. TVAROSLOVÍ (<i>MORFOLOGIE</i>)	93
5.1 Významové tvarosloví (funkční)	93
5.1.1 Slovní druh jako jazykovědný pojem	93
5.1.2 Podstatná jména (<i>substantiva</i>)	97
5.1.3 Přídavná jména (<i>adjektiva</i>)	104
5.1.4 Zájmena (<i>pronomina</i>)	108
5.1.5 Číslovky (<i>numeralia</i>)	109
5.1.6 Slovesa (<i>verba</i> , j. č. – <i>verbum</i>)	111
5.1.7 Příslovce (<i>adverbia</i>)	120
5.1.8 Předložky (<i>prepozice</i>)	122
5.1.9 Spojky (<i>konjunkce</i>)	124
5.1.10 Částice (<i>partikule</i>)	125
5.1.11 Citoslovce (<i>interjekce</i>)	127
5.2 Formální tvarosloví	128
5.2.1 Skloňování podstatných jmen	130
5.2.2 Skloňování přídavných jmen	147
5.2.3 Skloňování zájmen	151
5.2.4 Skloňování číslovek	155
5.2.5 Časování sloves	157
6. SKLADBA (<i>SYNTAX</i>)	169
6.1 Předmět skladby. Věta a výpověď.	169
6.2 Věta jednoduchá a souvětí	170
6.2.1 Větné vztahy. Větné členy a jejich určování.	170
6.2.2 Větné členy	184
6.2.3 Bezpodmětové věty a větné ekvivalenty	223
6.2.4 Souvětí	227
6.2.5 Polovětné konstrukce	252
6.2.6 Odchyłky od pravidelné větné stavby	254

6.3 Výpověď. Komunikační funkce a modalita.	259
6.3.1 <i>Vztah komunikační funkce a modality výpovědi</i>	259
6.3.2 <i>Vyjadřování komunikačních funkcí</i>	261
6.3.3 <i>Modalita jistotní a voluntativní</i>	267
6.3.4 <i>Vyjadřování záporu</i>	270
6.4 Aktuální členění výpovědi. Pořádek slov.	273
6.4.1 <i>Aktuální členění výpovědi</i>	273
6.4.2 <i>Pořádek slov</i>	275
6.5 Řeč přímá, nepřímá a polopřímá	279
6.5.1 <i>Řeč přímá a nepřímá</i>	279
6.5.2 <i>Řeč polopřímá</i>	280
LITERATURA	281
REJSTŘÍK	285

PŘEDMLUVA

*Nejpozoruhodnější na člověku
je jeho schopnost myšlení.*

ARISTOTELES

Publikace je koncipována především jako studijní text pro posluchače oboru *Učitelství pro 1. stupeň základní školy*. Jejím obsahem jsou *obecné výklady o jazyce, zvuková stránka jazyka, nauka o slovní zásobě a tvoření slov, tvarosloví a skladba*. Naším záměrem nebylo podat vyčerpávající teoretická poučení z jednotlivých jazykových disciplín, ale při výběru témat jsme přihlíželi k potřebám budoucích učitelů mateřského jazyka. Pozornost je zaměřena především na ty teoretické poznatky, které tvoří základ odborných znalostí češtiny učitelů 1. stupně základních škol a současně poskytují pohled na stav současné spisovné češtiny: na nejnovější tendence v tvarosloví, ve slovní zásobě a tvoření slov, na skladbu a zásady správné výslovnosti a kultivovaného vyjadřování. V poučeních o zvukové stránce jazyka a tvarosloví je zdůrazněna potřeba respektovat jazykovou normu a kodifikaci.

Jednotlivé kapitoly vycházejí tematicky z mluvnických prací známých autorů (viz Literatura), především z *Mluvnice češtiny 1–3* České akademie věd. Definice termínů jsou použity většinou ze *Slovníku jazykovědné terminologie* P. Hausera a kol., aby byl maximálně respektován zřetel k pojetí vyučování českého jazyka jako jazyka mateřského na základní škole.

Přestože je kniha určena posluchačům studia učitelství a také učitelům 1. stupně ZŠ v praxi, doufáme, že najde ohlas u všech zájemců o současný český jazyk a jazykovou kulturu.

Novinkou této publikace je přiložené *CD* s praktickými cvičeními z jednotlivých jazykových disciplín, která umožní studentům prakticky si ověřit a procvičit znalosti získané studiem teoretických kapitol. Při plnění jednotlivých úkolů doporučujeme použití *Pravidel českého pravopisu* a *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Věříme, že vytvořené *CD* se může stát vítaným pomocníkem také ve vyučovacích hodinách češtiny na různých typech škol. Učitelé si mohou postupně tento zásobník cvičení rozšiřovat a obohacovat.

Při studiu teoretických poznatků a při plnění praktických úkolů přejeme hodně úspěchů.

Autoři

1. OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE

(P. Hauser)

1.1 JAZYK NÁRODNÍ A JEHO ÚTVARY

Jazyk český je **národní jazyk** příslušníků českého národa. Protože si jej osvojují v rodině od matky, je jejich **jazykem mateřským**. Čeština jako národní jazyk není na celém území, na němž se používá, stejná. Skládá se z několika jazykových útvarů, které mají naprostou většinu jazykových prostředků společnou. Liší se však v hláskové a mluvnické stavbě a ve slovní zásobě. Jediným společným útvarem pro všechny uživatele je **spisovná čeština**. Je to útvar prestižní, jazyk veřejných projevů státní administrativy, kultury a vědy, jazyk školního vyučování. Spisovná čeština má pevnou, ustálenou soustavu jazykových prostředků, normu, která je pro její užívání závazná. Je zachycena v jazykových publikacích, kodifikována. Spisovný jazyk je nejrozvinutější útvar národního jazyka, je hlavním předmětem jazykovědného zkoumání, a proto se jím zabývá také naše práce. Spisovný jazyk se uskutečňuje formou *mluvenou* a *psanou*. Národní příslušníci normu spisovného jazyka, a to v obou formách, poznávají a osvojují si ji ve školním vyučování.

Ostatní útvary jsou nespisovné. Liší se podle území, na kterých se jich užívá, a podle těchto území je také označujeme. **Česká nářečí** se dělí na nářeční skupiny: **středočeskou**, **jihozápadní** a **severovýchodní**. Na **Moravě** jsou skupiny: **středomoravská** (hanácká), **východomoravská** (moravskoslovenská), na severní **Moravě** a ve **Slezsku** je nářeční skupina **slezská** (lašská).

Nářečí mají volnější normu než jazyk spisovný, vyskytují se *pouze ve formě mluvené*. Současný stav všech nářečí je zachycen v *Českém jazykovém atlase*, který připravili pracovníci Ústavu pro jazyk český ČSAV (viz Literatura).

Vedle odlišností podle zeměpisných nářečí jsou v řeči národních příslušníků i rozdíly vyplývající z jejich sociálního zařazení. Týkají se jen vrstvy zvláštních pojmenování, tedy slovní zásoby, hláskovou stavbu a mluvnicí přejímají z některých útvarů národního jazyka. Nejsou jazykovým útvarem, označují se jako **poloúvar** nebo jako **sociální nářečí**. Vystihuje je také název **slang**. Jím se také rozumí ta vrstva pojmenování/výrazů, kterou používají pracovníci různých povolání nebo stoupců různých zájmových činností. Někdy se přímo rozlišuje **profesionální mluva** a její výrazy, **profesionalismy**. Taková je např. mluva horníků, železničářů. K zájmové činnosti se váže slang studentů, myslivců, turistů, rybářů aj. Zvláštními

výrazy se vyznačuje mluva společenské spodiny, společensky vyřazených lidí, zvaná **argot**. Původně to byla slova tajná, zastírající skutečnosti, pro běžné národní příslušníky nesrozumitelná. Mnohá argotická slova se však šířila mezi další uživatele, např. mezi mládež, nebo se udržovala, a dokonce rozmnožovala pro podtržení určité, např. městské příslušnosti. Příkladem je **brněnská mluva** zvaná **hantec**.

Jazyk v jednotlivých nářečních skupinách není zcela jednotný. Postupným vývojem se tyto rozdíly v nářeční skupině vyrovnávají, ztrácejí se především výlučné znaky. Vznikají tak nadnářeční útvary, **interdialekty: obecná hanáčtina, obecná lašština**. Na českém území se vyrovnaly rozdíly mezi nářečními skupinami a vznikl zde interdialekt **obecná čeština**. Stal se přitom nejběžnějším komunikačním prostředkem v Čechách a postupně proniká i do moravských měst.

1.2 SLOHOVÉ VRSTVY

Projevy spisovného jazyka se různí podle účelu, kterému slouží. Podle nich se rozčleňují do několika funkčních stylů. Každý z nich pak má svou vrstvu potřebných jazykových prostředků. Člení se obvykle na tyto vrstvy: **hovorová, publicistická, odborná a umělecká**. Hovorové prostředky slouží ke komunikaci v běžném životě. Jsou prostší, např. ve skladební výstavbě, zahrnují výrazy nespisovné, často univerbizované, např. *panelák, vlečňák*; mluvnické podoby slov rozšířené v mluveném jazyce: *kupuju, hrajou, píct* aj. Vrstva publicistická slouží k podávání informací v tisku a v mediálních prostředcích. Vybírá prostředky ustálené, obvyklé, běžná pojmenování i obvyklé fráze, shodné pro stejné typy informací: *na postu ministra, zviditelnit se, brousit si na někoho zuby*, ale také prostředky nové, neobvyklé, vzbuzující pozornost.

Vrstvu prostředků odborných vyznačují ve slovní zásobě odborné názvy, termíny, ve skladbě rozvité, logicky řazené výpovědi a značný podíl slov cizího původu. Umělecká vrstva čerpá prostředky ze všech jazykových útvarů. Potřebuje je pro vystižení charakteristiky osob a prostředí.

1.3 JAZYKOVĚDA A JEJÍ DISCIPLÍNY

Jazyk zkoumá věda o jazyce – **jazykověda (lingvistika)**, český jazyk zkoumá **bohemistika**. Mluvnickou stavbu jazyka zkoumá **mluvnice (gramatika)** slovní zásobu **nauka o slovní zásobě (lexikologie)**. Zvláštní disciplínou v lexiko-

logii je **nauka o tvoření slov**. Mluvnické disciplíny poučují o jednotlivých částech mluvnice: **hláskosloví** (*fonetika*) o hláskách, jejich spojování, spisovné výslovnosti a o jejich zvukových prostředcích. O slově, i jeho druzích, o tvarech slov ohebných pojednává **tvarosloví** (*morfologie*). Spojování slov ve větě, vět v souvětí a ucelený text studuje **skladba** (*syntax*). Poučení o výběru jazykových prostředků a jejich uspořádání pro určité druhy komunikace podává **sloh** (*stylistika*). Uvedené disciplíny jsou základní, podávají obecná poučení o zkoumaných jevech. Kromě nich existují další disciplíny, jejich předmětem jsou zvláštní vyhraněné složky jazyka. Nářečími se zabývají **dialektologie**, vlastními jmény **onomastika**, zkoumáním původu významu slov **etymologie**.

2. ZVUKOVÁ STRÁNKA JAZYKA

(K. Ondrášková)

2.1 FONETIKA (HLÁSKOSLOVÍ)

Předmětem zkoumání fonetiky je zvuková stránka jazyka. **Fonetika** je část jazykovědy, která studuje a klasifikuje činnost mluvních orgánů v proudu řeči, zkoumá výsledný zvuk a jeho sluchové vnímání (*percepci*). Nejmenší jednotkou fonetiky je **hláska** (*fón*), konkrétní zvuk jazyka.

Fonetika se opírá o poznatky anatomie a fyziologie, jako jediná jazykovědná disciplína používá vědecké metody přírodních věd. Ke zkoumání mluvené řeči se užívá složitá technická aparatura.

2.1.1 HISTORIE FONETIKY

Historie fonetiky sahá až do dávnověku. Je všeobecně známo, že už ve 13. stol. př. n. l. vynalezli Féničané hláskové písmo, čemuž nutně musela předcházet analýza zvukové stránky jazyka. Staří Řekové obohatili abecedu o znaky pro samohlásky. Z dochovaných památek ze 4. stol. př. n. l. se dozvídáme, že staří Indové vytvořili klasifikaci artikulačních zvuků řeči pro dnes již mrtvý jazyk – sanskrt. O jazyk se zajímal např. i Aristoteles (384–322 př. n. l.).

Na tyto tradice se v Evropě navázalo až v období renesance, mj. se uvádí i génius té doby Leonardo da Vinci. Velký význam pro fonetiku jako vědní disciplínu měly výzkumy J. W. Kempelena, žijícího v druhé polovině 18. století. Pokoušel se výsledky svých poznatků využít dokonce k sestrojení stroje napodobujícího lidský hlas. Z dalších významných badatelů té doby vynikl F. C. Hellwag, jehož vokální trojúhelník dodnes používáme při znázorňování schématu klasifikace samohlásek.

Devatenácté století bylo charakteristické rychlým rozvojem experimentálního zkoumání mluvních orgánů. Kromě přístrojů, jako např. laryngoskop, se užíval dokonce film a rentgenové paprsky. Experimentální zkoumání řeči se provádí stále.

2.1.2 ODVĚTVÍ FONETIKY A METODY BÁDÁNÍ

Metody bádání ve fonetice můžeme rozdělit na dvě hlavní skupiny. **Metody akustické** zkoumají akustickou strukturu hlásek pomocí složitých zařízení sloužících

k měření sluchového pole, tj. souhrnu všech frekvencí vnímatelných lidským uchem. **Metody somatické** zaznamenávají pohyby mluvních orgánů.

Fonetika popisná (*deskriptivní*) zkoumá a popisuje zvuky lidské řeči z hlediska synchronního. Je to nauka statická, popisuje hlásky a jejich spojení v určitém časovém momentu a nezkoumá procesy, které tomuto momentu předcházely.

Fonetika historická je věda diachronní, zkoumá rozvojová stadia jazyka a na tomto základě formuluje závěry týkající se současného fónického stavu jazyka.

Fonetika experimentální využívá mnoho složitých technických zařízení, která umožňují popsat zvuky lidské řeči. Blíží se tak přírodním vědám. Výsledky bádání experimentálních fonetiků se využívají ve fonetice popisné.

Fonetiku můžeme také rozdělit na **fonetiku akustickou**, která zkoumá zvuky lidské řeči s ohledem na fyzikální vlastnosti vln vznikajících při mluvení, **fonetiku artikulační**, která popisuje vznik zvuků lidské řeči v mluvních orgánech, a **fonetiku auditivní** studující vlastnosti řeči v procesu slyšení.

2.1.3 VYUŽITÍ FONETIKY

Fonetika má široké využití po stránce praktické i teoretické zvláště tam, kde existují relace produktor a recipient, tedy i ve vyučovacím procesu.

Fonetiku využíváme při **nápravě vad výslovnosti** v předškolním věku a v prvních ročnících základní školy a při nápravě nářeční výslovnosti některých hlásek či nesprávných výslovnostních návyků pod vlivem obecné češtiny.

Znalost charakteristiky českých hlásek a znalost kritérií charakteristiky a artikulačně akustických vlastností hlásek pomáhá při osvojování si správné výslovnosti hlásek při učení se cizím jazykům.

Při nápravě vad řeči, v **logopedii** (z řeckého *logos* = slovo, řeč a *paideia* = vzdělávání), napomáhá znalost fonetiky při odstraňování trvalých vad výslovnosti. Využívá se pro odstraňování vad spojených s nedokončenými percepčními dovednostmi, jako jsou vady vyplývající z hluchoty a nedoslýchavosti či z oligofázie, tj. vady řeči způsobené mentálním opožděním nebo chybějícím hlasovým aparátem (např. dysglosie, která je následkem mechanického poškození mluvních orgánů nebo jejich anomálií).

Od poruch hlasu se liší **poruchy řeči**, k nimž patří: **opožděný vývoj řeči**, **patlavost** (*dyslalie*) a **neurózy řeči – koktavost a brebtavost**.

Při výuce řeči osob hluchých a dorozumívání se hluchoněmých je velice důležitá dobrá znalost viditelných mluvních orgánů a mluvních orgánů vnitřních, jejichž činnost můžeme zjistit dotykem.

Znalosti z fonetiky se uplatňují i při **stanovení některých pravopisných pravidel**, např. v pravopisu přejatých vlastních jmen, kdy se přiřazení ke skloňovacímu

typu děje především podle zakončení, nejčastěji podle posledních dvou hlásek, a to podle jejich výslovnosti (Marco – Marka), nebo při psaní částečně nebo zcela počeštělých cizích slov (džiny, kempink, džez).

Fonetika se využívá při tvorbě **syntezátorů a analyzátorů řeči a zvukových programů k počítačům** (například pro nevidomé) a k tvoření programů ulehčujících nevidomým život. Jako příklad můžeme uvést tzv. „mluvící budík“.

Znalosti o zvukových (fonetických) vlastnostech hlásek a řeči se uplatňují při **vzdělávání umělců**, tj. herců, operních pěvců, ale i zpěváků populárních písní, u nichž posluchači vnímají více melodii a rytmus, ale textu často vůbec nerozumějí.

Fonetika tvoří důležitý **základ pro jiné části gramatiky** – především pro fonologii, ale též pro tvarosloví (viz kapitola 5) a tvoření slov (viz kapitola 4), zejména při sledování hláskových alternací.

Také literární věda využívá hlásky a jejich kombinace jako **stylistické prostředky** (prozódie).

2.1.4 FONETICKÝ PŘEPIS

Při odborném vědeckém fonetickém přepisu všech slovanských jazyků se užívají téměř jednotné znaky. Pro potřeby studentů učitelství jsme zvolili upravený přepis podle *Příruční mluvnice češtiny*. S fonetickým přepisem se můžeme setkat také ve slovnících spisovné češtiny, ve slovnících cizích slov a v učebnicích a slovnících cizích jazyků.

2.1.4.1 Zásady fonetické transkripce¹

Zvukový signál řeči lze dnes zachytit v úplnosti technickými přístroji, např. diktafonem. Pro potřeby souvislých psaných textů se užívá zvláštního přepisu – fonetické transkripce. Umísťuje se do hranatých závorek [...]. Ty signalizují čtenáři, že záznam odráží v mezích možností skutečnou výslovnost. Někdy je v hranatých závorkách jen ta část slova, jejíž výslovnost se liší od psané podoby.

Zde zvolená transkripce využívá principu a speciálních značek transkripčního systému Mezinárodní fonetické asociace (*IPA*). V přepisu pro přehlednost oddělujeme jednotlivé výrazy, i když výslovnost bývá u slov patřících k jednomu slovnímu přízvuku spojitá.

¹ Převzato a upraveno podle Příruční mluvnice češtiny (Karlík, Nekula, Rusínová a kol. 1996), viz Literatura.